

УДК 911.2

Ситник О.І., Кравцова І.В.

Історичні етапи формування культурних ландшафтів міжзонального екотону лісостепової і степової смуги Правобережної України

У статті розглянуті історико-географічні особливості формування та розвитку культурних ландшафтів в межах міжзонального екотону лісостепової і степової смуги Правобережної України. Виокремлені основні етапи їхнього формування: етап до утворення Київської Русі; етап доби Київської Русі; етап народної колонізації; етап провінціалізації; промислового освоєння; етап радянської перебудови і сучасний етап. Вказані переважаючі групи культурних антропогенних ландшафтів для кожного етапу.

Ключові слова: культурний ландшафт, міжзональний екотон, лісостеп, степ, Правобережна Україна.

Сытник А. И., Кравцова И. В. Исторические этапы формирования культурных ландшафтов межзонального экотона лесостепной и степной полосы Правобережной Украины. В статье рассмотрены историко-географические особенности формирования и развития ландшафтов в пределах межзонального экотона лесостепной и степной полосы Правобережной Украины. Выделены основные этапы их формирования: этап до образования Киевской Руси; этап эпохи Киевской Руси; этап народной колонизации; этап провинциализации; промышленного освоения; этап советской перестройки; современный этап. Указаны основные группы антропогенных ландшафтов для каждого этапа.

Ключевые слова: культурный ландшафт, межзональный экотон, лесостепь, степь, Правобережная Украина.

Sytnik O., Kravtsova I. The historical stages of formation of cultural landscapes of the interzonal ecoton of the Forest steppe and Steppe belt of Right-bank of Ukraine. The historical and geographical specialties of formation and development of cultural landscapes of the interzonal ecoton of the Forest steppe and Steppe of Right-bank of Ukraine were investigated in the article. The stages of their formation were grounding. They are: the stage before formation of Kyiv Russ; the stage of Kyiv Russ; the stage of the national colonization; the stage of the provincialization; the stage of the industrial familiarization; the stage of the soviet perestroika and the stage of the present-day. The main groups of the anthropological cultural landscapes of the suitable stage have been showed.

Keywords: cultural landscape, interzonal ecoton, Forest steppe, Steppe, Right-bank of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку суспільства визначають актуальність проблеми організації та функціонування культурних

ландшафтів, які розглядають як своєрідний компроміс між необхідністю перетворювати, використовувати природу й, водночас, її зберігати. Розмаїття антропогенних ландшафтних комплексів, особливості взаємодії природної системи із антропокомпонентами, необхідність розвитку „розумної” сфери господарської діяльності людини – все зумовлює актуальність розробки питання щодо формування та функціонування культурних ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень. Культурний ландшафт є об’єктом детального вивчення різних наук і наукових напрямів, зокрема історії, культурології, мистецтвознавства, ландшафтно-архітектури тощо. Проте з метою розв’язання питань раціонального природокористування це об’єкт дослідження саме антропогенного ландшафтознавства. В українській та зарубіжній географії до цієї проблеми зверталися такі вчені: Ю. Веденін, М. Гродзинський, Я. Данек, Г. Денисик, К. Зауер, В. Каганський, В. Калуцков, О. Ковальов, І. Ковальчук, Т. Красовська, М. Кулешов, Ф. Мільков, З. Наве, В. Ніколаєв, В. Пашенко, С. Романчик, А. Усаченко та інші.

У сучасному ландшафтознавстві *культурний ландшафт* – це ландшафт, який є ефективним з погляду виконання ним заданих суспільством функцій і при цьому його середовище є сприятливим для життя людини, а деструктивні ландшафтоутворюючі процеси відсутні [2]; це різновид антропогенного ландшафту, створеного людиною свідомо, шляхом зміни природного ландшафту у потрібному напрямі для господарських потреб [6]; це свідомо змінений господарською діяльністю природний ландшафт для виконання ним певних функцій (сільськогосподарських, лісогосподарських, житлових, виробничих тощо), який підтримується людиною в такому стані, який би був максимально наближений до його природного оточення (збереження і відтворення компонентів ландшафтного комплексу) [5]. М.Д. Гродзинський обґрунтовує культурний ландшафт з п’яти точок зору: як антропогенний ландшафт; як оптимальний ландшафт; як регіон; як середовище; як зразок, спадщина. Головними ознаками культурного ландшафту є: гармонізація природної, соціальної та виробничої підсистем; оптимальне та стійке функціонування; мінімізація деструктивних процесів; здорове середовище існування; наявність постійного моніторингу; антропогенне управління, охорона та догляд; високі естетичні якості [2]. Тепер розглядають три категорії культурних ландшафтів: ландшафти, цілеспрямовано спроектовані та створені людиною (*clearly defined landscapes designed and created intentionally by man*); ландшафти органічної еволюції (*organically evolved landscapes*); асоціативні ландшафти (*associative cultural landscapes*) [2].

Перетворюючи ландшафтні комплекси залежно до своїх потреб, людина вносить зміни в розподіл речовини та енергії в системі, змінює рівень упорядкованості. На різних етапах суспільного розвитку перетворення охоплювали і охоплюють різні компоненти ландшафтного комплексу: біоту, ґрунти, поверхневі та підземні води, гірські породи тощо. Людина є активним трансформатором природного середовища. Тому актуальним є питання дослідження історико-географічних особливостей освоєння території, формування та розвитку культурних ландшафтів.

Мета – розробити періодизацію формування культурних ландшафтів території міжзонального екотону лісостепової та степової смуги Правобережної України.

Результати дослідження. Міжзональний екотон між лісостеповою та

степовою смугами Правобережної України охоплює південну частину лісостепу та північ степової зони. До його складу входять Південноподільська та Південнопридніпровська височинні області Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю, а також Південномолдавська, Південноподільська і Південнопридніпровська схилово-височинні області Дністерсько-Дніпровського північностепового краю, що й зумовлює особливості природних умов території дослідження. Це південна частина антропогенної лісопольової зони [3].

Зазначена територія освоювалася людиною упродовж тривалого часу. Сприятливі природні умови, наявність родовищ корисних копалин призвели до інтенсивного використання земель і формування різних класів антропогенних ландшафтів. Тож аналізуючи історико-географічні умови, особливості заселення та освоєння міжзонального екотону Правобережної України, були виокремлені такі етапи формування культурних ландшафтів.

Перший етап – до утворення Київської Русі (умовно-натуральний). Він характеризується розвитком первісних стосунків економічного характеру. Спостерігається господарська та побутова спеціалізація племен, які кочували в межах південної частини лісостепу та північної частини степу Правобережної України. Вони займалися землеробством, полюванням, скотарством і були залежними від фізико-географічних умов не тільки економічно, але і побутово. Упродовж цього етапу розвиваються первісні селитебні, сільськогосподарські (орні, пасовища тощо), дорожні та сакральні ландшафти. У бронзовий час (II – I тис. до н. е.) на території дослідження сформувалася етнокультурна зона Степу (ямна, катакомбна, зрубна археологічні культури). Домінувало скотарство. Перевага надавалася при селищному типу скотарства. Населення Степу знало культуру землеробства. Проте брак земель, складність їх обробки, жорсткі кліматичні умови змушували зосереджуватися основну частину посівів у заплавах. Проте наприкінці II тис. до н.е. роль землеробства в цьому регіоні гранично звужилася, бо розширення площ орних земель суттєво зменшило кількість пасовищ, що спричинило занепад скотарства. Крім того, оранка заплавлених земель порушила біобаланс: почали міліти ріки, вигорати степи, більшість земель стали непридатними для ведення сільського господарства. Також, варто зауважити, що у I тис. до н.е. територія міжзонального екотону була територією розселення алазонів, кал ліпідів, скіфів та „хлібопашців”. Проте їхні поселення (городища) та кургани знаходилися значно північніше (центральні райони Лісостепу та південні райони зони мішаних хвойно-широколистих лісів).

Другий етап – доба Київської Русі (антропогенно-белігеративний). Упродовж кількох століть населення робило спроби освоїти родючі землі лісостепових і степових територій. Київська Русь в період свого розквіту простягалася від Балтійського до Чорного морів та від р. Оки до Карпатських гір [7]. Щоб стримувати кочівників і сприяти заселенню земель на південь від Києва було збудовано низку укріплень, наприклад, Змієві вали. В цей період міжзональний екотон був умовною лінією, що розмежовувала осіле населення та кочівників. Активні процеси розселення та землеробсько-скотарський тип природокористування стимулювали стійку антропогенну трансформацію ландшафтних комплексів (від природних або умовно змінених до слабко змінених, частково саморегулюючих та само відновлювальних свій природно-ресурсний потенціал). За часів Київської Русі в соціально-економічній сфері розпочався процес становлення феодальних відносин – формується система приватного

землеволодіння, ускладнюється ієрархія панівного класу, інтенсивно відбувається диференціація феодално залежного населення. Провідною галуззю економіки цього часу було сільське господарство. Дедалі енергійніше відбувався пошук нових технологій обробки землі, вдосконалювалися знаряддя праці. Відбувається становлення та розвиток „градів”. Проте ці особливості розвитку стосуються саме ядра Київської Русі, що ж стосується території дослідження – це були південні форпости середньовічної держави, де розгорталися військові дії. Як свідчать літописи, лише половці у період з 1055 до 1236 року здійснили 12 великих нападів на Русь. Майже стільки ж широкомасштабних походів у відповідь організували руські князі. Князь Ярослав Мудрий, піклуючись про безпеку південних рубежів Русі, збудував „змійкові вали” з укріпленими фортецями. Тільки збудована вздовж Росі оборонна система охоплювала 13 міст і фортець.

Третій етап – етап народної колонізації (антропогенно-селитебно-белігеративний). Він датується серединою XIV – кінцем XVIII століть і характеризується подальшим поступовим освоєнням території міжзонального екотону Правобережного лісостепу і степу України, був покладений початок масового освоєння ландшафтних комплексів, а також збільшення їхньої демографічної ємності. У період правління великих князів литовських освоєння південних земель відбувалося досить успішно й завершилося створенням кількох фортець. В середині XVI століття межа земель, що були заселені українцями, була зміщена до укріплень, що тягнулися вздовж північної окраїни степу. Незважаючи на загрозу татаро-монгольської навали землі займалися переселенцями. Сусідство із степом для переселенських землеробських груп загрожувало конфліктами, що змусило укріплювати територію фортецями, форпостами, засічними лініями тощо. Відкритість контактної зони степу зумовили бар’єрний характер більшості створених елементів культурного ландшафту, націлених на виконання функцій військового характеру. Зокрема, в середині XVII століття на Брацлавщині на кожні 218 км припадало місто. Хоча в міських селитебних ландшафтах проживало до 60 % населення території, вони не були міськими центрами, а виконували функції прикордонних форпостів.

З розвитком колонізації земель формувалася і новий стан – козаки. В межах міжзонального екотону козаки організували уходи (мисливські та рибацькі), випасали худобу, коней. Поступово, до початку XVIII століття південний лісостеп Правобережної України перетворився на добре розвинений сільськогосподарський регіон, де сформувалися різні антропогенні ландшафти (селитебні, сільськогосподарські, лісові антропогенні, водні, дорожні тощо).

Четвертий етап – етап провінціалізації (антропогенно-аграрний). Общинно-поміщицьке природокористування в XVIII – першій половині XIX століть стимулювало і поглибило подальшу активізацію природно-антропогенних ландшафтоформуючих процесів, зумовило зміни теплофізичних, біохімічних і водних процесів, погіршення мезоклімату. В цей час розпочалося активне господарське освоєння півдня Правобережної України („велика колонізація Півдня”), що, відповідно, вплинуло на господарське освоєння північного степу. Збільшувалися площі сільськогосподарських ландшафтів (зокрема, орних площ). На значних територіях міжзонального екотону в результаті вирубки лісів та розорювання земель лісостепові та степові ландшафти трансформувалися в агрокомплекси, що сприяло появі в регіоні типово аллохтонних ландшафтів. Антропогенний фактор стає домінуючим в трансформації природного

середовища. Поступово в межах міжзонального екотону сконцентрувалася значна кількість населення, почали розвивалися комунікації, соціальна та адміністративна інфраструктура. В ключових точках відроджувалися старі й з'являлися нові міста. Сам регіон поступово перетворився в один із освоєних провінцій Російської імперії.

П'ятий етап – промислового освоєння (антропогенно-промислового).

Він починається з середини XIX століття з розвитком капіталістичні відносин, які супроводжувалися стрімким будівництвом промислових підприємств, шляхів сполучення. „Вільні” території лісостепу і степу покриваються мережею нових центрів і комунікацій. Формується мережа селитебних ландшафтів, яка практично не змінюється до сучасного часу. Осередки „старих” антропогенних ландшафтів перетворюються в нові аграрно-промислові ландшафти. Характерною особливістю цього етапу є те, що тут набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму – поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу. Почали розвиватися галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки – залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна.

Шостий етап – етап радянської перебудови (антропогенно-техногенний), характеризується подальшим освоєнням території як в аграрному, так і промисловому відношенні, а також втіленням у життя адміністративного проекту в вигляді перерозподілу території між адміністративно-територіальними областями, який остаточно завершився у 1954 році, а також економічного – в економічному районування. Територія екотону розподілялася між Південно-Західним, Донецько-Придніпровським та Південним економічними районами, а згодом Подільським, Центральним, Придніпровським і Південним.

Сьомий етап – сучасний (антропогенно-неотехногенний). Сьогодні регіон – полігон розподілу впливу великих міст з потужним промисловим комплексом. Західна частина належить до сфери впливу м. Вінниці; північна та центральна тяжіє до м. Києва; східна – до м. Дніпропетровська, м. Кривого Рогу, м. Запоріжжя; південна – до м. Одеси. Територія міжзонального екотону охоплює 23 міста й 82 селища міського типу. На орні землі припадає понад 70 % площі, що є дійсним свідченням екстенсивних методів господарювання [7]. У структурі ландшафтних комплексів регіону створюють нові техногенні елементи, які зумовлюють розвиток природно-техногенних систем.

Висновки. Таким чином, історико-географічні особливості заселення та освоєння території міжзонального екотону лісостепової та степової смуги Правобережної України обумовили розвиток відповідних груп культурних ландшафтів. Були обґрунтовані такі етапи їх формування: до утворення Київської Русі; доба Київської Русі; етап народної колонізації; етап провінціалізації; промислового освоєння; радянської перебудови; сучасний.

1. Андреев А.А. Культурный ландшафт как результат развития природного / А.А. Андреев // Географія, геоecологія, геологія: досвід наукових досліджень : матеріали VII міжнародної наук. конф. студентів, аспірантів і молодих учених / За ред. проф. Л. І. Зеленської . – Дніпропетровська : ІМА-прес, 2010. – Вип. 7. – С. 167-170.
2. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія: у 2 т. / М. Д. Гродзинський. – К. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. – Т. 2. – 503 с.
3. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик. – Вінниця : ПП „Видавництво „Тезис”, 2001. – 283 с.
4. Кочеткова І.В. Класифікація підходів та трактування підходів „культурний ландшафт” / І.В. Кочеткова // Географія, геоecологія, геологія: досвід

наукових досліджень : матеріали VII міжнародної наук. конф. студентів, аспірантів і молодих учених / За ред. проф. Л. І. Зеленської . – Дніпропетровська : ІМА-прес, 2010. – Вип. 7. – С. 33-34.

5. Кучерявий В.П. Озелення населених місць / В.П. Кучерявий. – Львів : Світ, 2005. – 454 с.

6. Мильков Ф.Н. Основные проблемы физической географии / Ф.Н. Мильков. – М. : Высшая школа, 1967. – 251 с.

7. Ситник О.І. Історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння території міжзонального екотону лісостепової і степової смуг Правобережної України / О.І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С. 58-62.